

ЕЛИНСКОТО УЧИЛИЩЕ В ТЪРНОВО И ДЕЙНОСТТА МУ КАТО ФИНАНСОВА ИНСТИТУЦИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.

Владимир Владов

Настоящата статия се базира на изворовия материал от Кондиката на Елинското училище в Търново¹, като документ за лихварството и кредитните отношения в Османската империя (в частност в града и региона). Поставя се акцент върху икономическото, социалното и културното развитие на българския народ като фактори, обуславящи зараждането и протичането на процесите, свързани с националното ни Възраждане.

От средата на XVIII в. значително се увеличава търговската прослойка в българските земи. Нейните капитали се насочват към инвестиции в търговията, занаятчийското производство, и не на последно място към лихварските операции и кредитното дело. Малко по-късно успоредно с това може да се проследи и нарастването на ролята на буржоазни елементи, свързани с организирането на разпръснато и централизирано манифактурно производство. Отделни представители на едрото земевладение и градските кръгове също се включват в активния икономически живот и се вливат в кръговете на младата буржоазия. По същото време започват да се разрастват и градовете. Всичко това предопределя формирането на отделна социална прослойка от творци на културни ценности и учени. Наред с това се оформя и съответна аудитория, проявяваща подчертан интерес към произведенията на младата интелигенция. Важен проводник на този контакт става книгата, която получава широко разпространение именно през този период. До голяма степен описаните процеси и явления повтарят тези, които се зараждат и развиват няколко десетилетия по-рано в гръцкото общество.

В Кондиката на Елинското училище в Търново са документирани различните форми за набиране на средства за нуждите на училището – предоставяне на лични дарения, кутии и дискоси в църквите, от таксите за издаване на вула², дарения по повод именни дни, празници, сватби и

т.н. Безспорно най-голям интерес в тази насока предизвиква дейността на училището като финансово-кредитна институция: „...а ние долуподписаните, събрани наедно, решихме да издържаме тези училища с лихвите от парите, които дадохме тогава и с приноса, който направи доброволно всеки, обичащ науката и родината си, както и с грошовете от църквите, които щат предоставят епитропите на църквите според писмените си обещания.“ (с. 4)³. Споменатите в цитирания текст лихви, както и „годишни лихви от полици“ (с. 15) и периодично изброяваното „парично имущество“ на училището (с. 14, 22, 27, 29), представляващо по същество опис на полиците, които се държат от него, красноречиво говорят за това какви точно финансово кредитни операции са се извършвали.

Полиците, споменати тук, представляват на практика ценни книжа, които учредяват и удостоверяват облигационни права. Различават се няколко вида – лични⁴ (с. 31, 34, 41, 43), епископски⁵ (с. 14, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 29, 31, 33, 35, 39, 41, 42, 43) и поименни⁶ (21, 22, 26, 27, 29, 30, 33, 34). Именно чрез третирането на тези ценни книжа (търговията с тях, събирането на лихвите по тях, прехвърлянето им и т.н.) се формира и основният приход на училището. По същество става дума за една високоорганизирана и изключително грамотна практика, дори от гледна точка на съвременното търговско право и борсови спекулации. Записите на стр. 21, 22, както и по-нататък, ни дават правото да смятаме, че съществува и вторичен пазар на тези ценни книжа⁷. Най-красноречиво доказателство за това е облигация № 1, издадена от Червенския епископ на името на общинските настоятели през 1811 г. (8 години преди да бъде основано училището) и след това влязла в активите на училището⁸. От дясната страна на счетоводния баланс за 1826 г. (с. 20–21) се вижда, че кир Димитриос Протопапа⁹ и кир Савас Сава¹⁰ са изразходвали парични средства, срещу които са придобили активи в полза на училището под формата на ценни книжа (поименни номерирани епископски и общински облигации) на обща стойност 12 100 гр.* (с. 21), а на следващата 22 стр. е регистриран капиталът на училището в ценни книжа към 14.01.1824 г., който тогава възлиза общо на 20500 гр. Стр. 23 илюстрира как инвестираният в облигации капитал носи приходи от лихви. Пак там виждаме и постъпленията от трите църкви – „Възнесение“, „Св. Константин“ и „Св. Богородица“, равняващи се на

* Гр. – грош (б.а.).

400 гр. На 25 стр. имаме примери за търговия с ценните книжа: „1250 гр., които взе от продажба на полицата на х. Димчос“, „2000 гр. също за купуване на епископска полица на Търновския“ и др. Всъщност за банки, борса, борсови спекулации и присъствие на търговци от Османската империя във Виена се говори още през XVIII в.¹¹

На стр. 14 пък личи рефинансиране на задължение по облигация на Врачанския епископ. Тя е издадена на стойност 500 гр., начисляват се лихвите по нея за 5 години в размер на 330 гр., дават се допълнително 170 гр. в брой на епископа, а срещу всичко това той издава нова епископска облигация за 1000 гр.

Общоприето е схващането в специализираната историческа литература, че лихварството и кредитните отношения в Османската империя и в частност в българските земи, особено до първата половина на XIX в., са в ръцете на турските господари и преди всичко на частните лихвари. Данните от кондиките от онова време, както и от някои други извори, обаче сочат, че еснафите, църковните, общинските и училищните настоятелства¹², както и самата църква в лицето на своите епископи и митрополити, също подпомагат народополезни прояви, каквото безспорно е образованието, но и активно се занимават с лихварство и финансово-кредитни операции, като обемът им в никакъв случай не би могъл да се определи като ограничен¹³.

С времето лихварството се разраства поради недостига на уредени държавни или други публични кредитни институции за задоволяване на растящите нужди на стопанския живот. Лихвеният процент до Кримската война варира от 10 до 40%, а след това се повишава средно на 50–60% годишно. Към дребните сиромашки заеми лихварите се отнасят особено жестоко, увеличавайки процента на лихвата до 100, 200, а някъде се споменава дори, че стигат до 500%. Нерядко се прибегва до разпродажба на имуществото на неплатежоспособните длъжници¹⁴.

Сериозен опит за разширяване на публичния кредит е направен със създаването на общополезните или земеделските каси в Нишко през 1864 г. Мидхат паша учредява подобни каси и в Дунавския вилает, след като поема управлението му в средата на 60-те години на XIX в. Главната цел на касите е да се кредитират селските стопани, но също така се отпускат заеми на общини за строителство на училища, улици,

мостове и др. Твърде малко обаче е ползван кредитът на касите от дребните селяни, докато по-едрите земевладелци често ги изпразват, заемайки крупни суми. Отпусканите заеми са в размер от 100 до 100 000 гроша при 12% лихва, а общият капитал на касите към 1875 г. достига 55 562 561 гроша¹⁵.

До средата на XIX в. лихвите по кредитите в Османската империя са по традиция доста високи. Интересни в съпоставителен план са и следващите данни. Първото голямо дружество в Сливен през Възраждането, което се занимава с лихварство и финансови операции, е създадено на 1.I.1849 г. от деветима богати сливенски търговци. Според договора на дружеството съдружниците се договарят да дават пари с лихва, както следва: за времето от „Свети Георги“ (Гергьовден) до „Свети Димитър“ (Димитровден) те определят лихва 2%, а за останалата част от годината лихвата им ще бъде 1,5%. Всъщност тези два празника разделят годината на две почти равни части – по 6 месеца всяка, което на практика означава, че общата годишна лихва, с която работи дружеството е около 21%.¹⁶

В началото на 60-те години на XIX в. се появяват и първите кредитни акционерни дружества: Българска банка „Звезда“ (1863 г.), Българско търговско братство (Цариград, 1867 г.), Безименно търговско дружество „Бъдъщност“ (Габрово, 1871 г.), Българско заемателно дружество „Напредък“ (Цариград, 1871 г.), Българско търговско дружество (Тулча) и др. Според наличните данни през разглеждания период съществуват общо около 40 подобни акционерни дружества за търговско-промишлена и кредитна дейност. Банкерско-сарафски и кредитни операции извършват и големите български търговски фирми: братя Робевци в югозападните български земи, българските фирми в Цариград, братя Евлоги и Христо Георгиеви в Румъния и др. В техните каси се съсредоточават влогове на български търговци, обществени средства, завещания и дарения на частни лица, които заедно с техните собствени свободни средства са отпускани на кредит под лихва до 15%.¹⁷

Според Кондиката на Елинското училище получаваната лихва бива 8, 10, 12, а по някои полици и 15%. Като правило 12% е лихвата за сумите над 1000 гр., напр. „720 гр. от хаджи Параскевас лихва за гр. 6000“ (с. 8). 10% е най-често срещаният лихвен процент и обикновено е за суми до 1000 гр., напр. – „40 гр. от х. Евстатиос х. Георгиу лихва за

гр. 400“ (с. 8). 8% се среща рядко и явно се дава като някаква специална привилегия – „80 гр. от кир *Димитриос Протопапа годишна лихва за гр. 1000*“ (с. 10). Лихви от 15% са засвидетелствани от 30.11.1831 г. (с. 27) насетне и основно се отнасят за личните полици (с. 29, 34).

Следователно лихвите по даваните от касата на Търновското елинско училище заеми са повече от поносими – още повече като се има предвид, че става въпрос за един сравнително ранен период. Може би този факт трябва да се обясни с това, че все пак в конкретния случай лихварството се практикува доброволно и не е основна цел, а средство, чрез което настоятелството осигурява средства за функциониране на училището. В Кондиката много ясно са посочени целите, за които са били използвани набраните средства – купуване на сграда, ремонт, заплати на учителите, купуване на книги и др.

От всичко казано дотук по отношение на съдържанието на Кондиката на Елинското училище в Търново става ясно, че тя представлява счетоводна книга (тефтер), водена по правилата на модерното двустранно счетоводство (т.нар. диплография), а не на простото едностранно счетоводство (аплогография). В този смисъл можем да я определим като ранна проява на модерното счетоводно записване у нас. В нея откриваме счетоводни баланси, описи на ценни книжа, на тяхното обращение и търговия, можем да проследим и движението на паричните потоци. Става въпрос за сериозно и професионално водено счетоводство на една институция, чийто основен предмет на дейност е насочен към образованието и просветата. Механизмът, по който функционира и се издържа тази институция обаче, дава основание тя да бъде характеризирана като финансово-кредитна. В това отношение очевидно търновските първенци, от чиито среди се избират училищните настоятели, които се занимават със счетоводството, изглеждат са по-компетентни и по-напред от ескиджумайци в своето образование, търговско и финансово развитие, след като Кондиката на Ески Джумая (Търговище) от 1818–1882 г. е водена само аплогографически¹⁸.

Става ясно, че от второто десетилетие до средата на XIX в. Елинското училище е не само най-авторитетното просветно средище в Търново, но и заема водещо, централно място в обществения, стопанския и политическия живот на града. Задължително трябва да се подчертае ролята на училището като финансова институция и по-точно като място за тър-

говия с ценни книжа (един вид фондова борса), тъй като това е уникално явление, което няма аналог в света. Именно тази негова функция е категорично доказателство за навлизането на новите капиталистически отношения в българските земи в периода на Ранното възраждане.

БЕЛЕЖКИ

¹ Κώδιξ τῆς ἐν Βαρουσίῳ τοῦ Τορνόβου Ἱερᾶς σχολῆς τῶν Ἑλληνικῶν μαθημάτων. Национален църковен историко-археологически музей при Св. Синод (НЦИАМ), № 582.

² Писмено разрешение за сключване на църковен брак.

³ Пагинацията, която въвеждам, отговаря на действителната последователност на страниците и се разминава с тази, отбелязана в оригинала, тъй като не всички страници са номерирани, а на някои места има и очевидни грешки.

⁴ *ἀτομική ὁμολογία*. Много често в подобни документи от епохата се използва и остарялото арабско-турско „*темесюк*“ или „*темесук*“.

⁵ *αὐλική ὁμολογία*.

⁶ Задължителен реквизит при тях е „*ἐπ' ὀνόματι τοῦ...*“. В голямата си част те са епископски облигации (*αὐλικαὶ ὁμολογίαι*). В превода използвам и думата *полица* за предаване на гръцката *ὁμολογία*, употребена в оригинала. По същество, ако трябва да бъде съвсем прецизен, от гледна точка на съвременната лексика в търговското право може би най-адекватен превод на *ὁμολογία* и *ἄδελφον ἄδελφον* за заем, а на *αὐλιῆν ὁμολογία* – *епископска облигация*. Под облигация в съвременното търговско право се разбира вид ценна книга, дългов инструмент, чрез който дадена институция може да получи кредит. Облигационната полица притежава лихва, определена от емитента (издателя), и номинална стойност (стойността на самата облигация). Така определена, облигацията може да бъде разглеждана като ценна книга или като кредит.

⁷ В днешно време такъв вид сделки се извършват на фондовата борса.

⁸ Тази облигация № 1 можем да проследим до 30 ноември 1831 г. (с. 27), т.е. 20 години след издаването ѝ.

⁹ Вж. за него във: **Радев, И.** История на Велико Търново XVIII–XIX в. В. Търново, Слово, 2000, 48–49, 102–126.

¹⁰ Сава Саввов е брат на д-р Н. С. Пикколо. Вж за него във: **Радев, И.** История на Велико Търново XVIII–XIX в. В. Търново: Слово, 2000, 48–49, 61–66.

¹¹ Подробности по този въпрос вж. във: **Γιαννακοπούλου, Δ., Δ. Κωρονάκης.** Χρηματιστηριακή αστρολογία. DOW JONES, NASDAQ.

Χρηματιστήριο αξιών Αθηνών. Αθήνα, 2000, σ. 162. „Βιέννη, το πρώτο Χρηματιστήριο των Ελλήνων, στο καφεενείο Café Grec“. <http://www.capital.gr/tools/view_printer.asp?ID=651361> (17.10.2009 г.)

¹² Подробно за тях вж. във: **Бойчева, В.** Училищните настоятелства през Възраждането. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 2. С., 1982.

¹³ За сравнение вж: **Бур-Марковска, М.** За функциите на църковните настоятелства през Възраждането. – Във: Studia Balcanica. 17. С., 1983, с. 75–88. Стопанска история на България 681–1981. С., 1981, с. 212. **Беров, Л. и др.** Икономиката на България до социалистическата революция. Т. I. София, 1989, с. 274. **Флорева, Е.** Кондиката на Пловдивския абаджийски еснаф като извор за етногенетично и историческо проучване. – Известия на Етнографския институт и музей, Т. 14. С., 1972, с. 139–158. **Апостолидис, М., Ал. Пеев.** Кондика на Пловдивския абаджийски еснаф. Кн. I. За времето от 1685 до 1772 г. Кн. II За времето от 1772 до 1818 г. – В: Годишник на Народната библиотека и музей в Пловдив, 1928–1929. Пловдив, 1931, с. 1–170, кн. III. За времето от 1811 до 1856 г. – В: Годишник на Народната библиотека в Пловдив. Научна част, 1932, с. 1–186. **Петкова, Й.** Ескиджумайска църковна кондика (1818–1882). С., 2006. **Бонева, В.** Бюджетът на будителите: Търново, 26 октомври 1866. – Електронно списание LiterNet, 12.06.2009, №6 (115) <<http://litenet.bg/publish8/vboneva/biudzhet.htm>> (17.10.2009 г.). **Бонева, В.** Българското възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения. В. Търново, 2002, с. 324. Второ издание: – LiterNet. Варна, 2007.

<http://litenet.bg/publish8/vboneva/bylgarskoto_vyrazhdane/index.html>(17.10.2009 г.).

¹⁴ **Даскалов, А.** Земеделческият кредит в България от 1864 до 1913 г. Ч. I, С., 1912. **Беров, Л. и др.** Икономиката на България до социалистическата революция. Т. I. София, 1989. **Беров, Л.** Стопанска история. Икономическо развитие на света от древността до наши дни. София, 1999. **Петков, П.** Обществено-икономическо развитие на българските земи през Възраждането. – В: Кратка стопанска история на България. В. Търново, 1996, с. 121.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ **Русев, Ив.** Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането. В. Търново, 1996, с. 211.

¹⁷ **Петков, П.** Обществено-икономическо развитие на българските земи през Възраждането. – В: Кратка стопанска история на България. В. Търново, 1996, с. 121.

¹⁸ Сравни с: **Петкова, Й.** Ескиджумайска църковна кондика (1818–1882). С., 2006.